

BOURDIEU ESETE AZ ÁRAMLÓ FOLYÓVAL ÉS A PARTI SZIKLÁKKAL

KRITIKAI ADALÉKOK A FÉRFIURALOMHOZ

17 ÉV UTÁN

Pierre Bourdieu számára megadtott, ami csak a legszűkebb társadalomtudósi elit privilégiuma: életében klasszikussá vált. Ezért is van kiemelkedő jelentősége mindama témáknak, amelyeket figyelemre méltatott. A franciául 1998-ban kiadott, majd néhány éven belül számos nyelvre, köztük magyarra is lefordított *Férfiuralom* című könyve¹ több okból is méltó figyelmünkre. Egyrészt a mű Franciaországban páratlan népszerűségnek örvend(ett): 1998-ban 78 000 (!) példányban jelent meg, majd négy évvel később 30 000 példányban nyomták újra. Ezek igen magas számok egy társadalomtudományi kiadvány esetében. A szerző könyvei közül csupán a *La Misère du monde*-ot és a *Liber Raison d'agir* sorozatának kiadványait nyomtatták ennél is nagyobb példányszámban.² Másrészt azért is fontos ez a könyv, mert a nemi egyenlőtlenségek témaköre, noha rejtetten megjelent az életmű korábbi fázisaiban is, lényegében a szerző pályájának vége felé vált koncentrált megismerés tárgyává, így retrospektív módon segítheti az életmű újraértelmezését. A *Férfiuralom* újraolvasása lehetőséget nyújt arra is, hogy a *Gender Studies* és a *Studies on Men and Masculinities* megismerési pozíció-it szembesítsük a bourdieui megközelítéssel. Végül pedig e könyv azért is érdekes, mert egyfajta állatorvosi tanlóként láthatóvá teszi a bourdieui gondolkodás számos erényét és korlátját.

Az alábbiakban új elemekkel kívánom kiegészíteni a könyvre, illetve az előzményeként megszületett

1 ■ Pierre Bourdieu: *La domination masculine*. Seuil, Paris, 1998.; magyarul kötetben: Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Napvilág, Bp., 2000.

2 ■ Pierre Bourdieu: *La Misère du monde*. Seuil, Paris, 1993.; Françoise Thébaud: *Propos d'historienne sur La Domination masculine*. In: Hans-Peter Müller – Yves Sintomer: *Pierre Bourdieu, théorie et pratique. Perspective franco-allemandes*. La Découverte, Paris, 2006. 175–176.

3 ■ Pierre Bourdieu: *La domination masculine. Actes de la recherche en sciences sociales*, 1990. 84. szám, 2–32. old.; Magyarul: Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*. In: Hadas Miklós [szerk.]: *Férfiuralom*. Replika kör, Bp., 1994. 7–55. old.; Hadas Miklós: *A libido academica narcizmus*. *Replika*, 47–48. (2002. június), 175–194. old.

HADAS MIKLÓS

tanulmányra irányuló korábbi észrevételeimet.³ Ennek során előbb

röviden összefoglalom a művel kapcsolatban az elmúlt másfél évtizedben megfogalmazott kritikai recepció főbb állításait, majd cáfolni igyekszem a szerzőnek a férfiuralom újratermelésében meghatározó szerepet játszó négy intézménnyel (az iskolával, a családdal, az állammal és az egyházzal) kapcsolatos téziseit. Ezt követően rámutatok a könyv történelemszemléletének fő ellentmondására. Noha a férfiuralom univerzalizását és állandóságát megfogalmazó bourdieui tézist nem tartom elfogadhatónak, amellert érvelek, hogy lehetőség és szükség van a habitusként fölfogott maskulinitás hosszú távú átalakulásának társadalomtörténeti vizsgálatára.

A FÉRFIURALOM-KRITIKA FŐBB ÁLLÍTÁSAI

A könyv fő tézise, hogy a férfiuralom olyan társadalmi intézmény, amely évezredek alatt mélyen bevésődött az objektív társadalmi és a szubjektív gondolkodási struktúrákba, s a mediterrán régió archaikus kabil társadalmában lényegében változatlan módon létezik, mint a XX. század elején, London Bloomsbury negyedében, Virginia Woolf társadalmi közegében, avagy az ezredvégen Nyugat-Európában. Keletkezésének alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, vagyis az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amellyel a férfi „önmagának tartozik”. E készítés, avagy *illusio dominandi* végső soron nem más, mint a férfiaság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének kötelező mivoltába vetett hit, amely a társadalmilag meghatározott elfojtásoknak köszönhetően a valóságelvet teszi meg az örömelv forrásául, s a férfiakat más férfiak (és közvetve a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, azaz olyan játékok művelésére készíti, amelyek határeseti formája a háború. Ugyanakkor az elnyomó férfiak is áldozatokká válnak, mégpedig – önmagukat is elnyomó – illúziójuk áldozataivá. Ebben a nemileg meghatározott,

„szexualizált és szexualizáló” társadalmi munkamegosztási rendben a férfiak a profit- és hatalomorientált nyilvános szférákban, míg a nők a korlátlan időráfordítást igénylő magánszférában tevékenykednek. A legjelentősebb változás, hogy a férfiuralom „többé nem magától értetődő evidencia”, hanem „sokszor megvédendő, igazolandó ügy, hárítás, szabadkozás tárgya”.⁴ Ugyanakkor a „körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát”, nevezetesen azt, hogy a nemek közötti különbség „struktúrája változatlan marad”, mivel a nők továbbra is egy „szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiaktól”, mely – akár csak a feketék bőrszíne – „aláássa létüket és megnyilvánulásait”.⁵

A könyvnek számos érdeme van. Egyrészt szerzője a premodern hegyi Kabília univerzumának briliáns, elegáns és szellemes elemzését adja, hangsúlyozva a férfiuralom társadalmi totalitásba ágyazottságát és meghatározó strukturális súlyát. Figyelemre méltó az is, hogy a könyv rámutat a férfiuralom meghökentető állandóságára és univerzális vonásaira. Emellett sikerül bizonyítania, hogy a dzsenderajátosságok tanulmányozásakor is kívánatos figyelembe venni a habitusok által közvetített szimbolikus uralom formáit. Ily módon Bourdieu nem csupán annak esélyét biztosítja, hogy a maszkulinitást (és a feminitást) habitusként, ne pedig szerepként, identitásként vagy diskurzusként fogjuk föl, hanem azt a lehetőséget is megteremti, hogy bármely habitus dzsenderdimenzióját föllelhessük. A könyv értékét növeli néhány fogalmi újítás, mindenekelőtt a férfiuralom diszpozicionális alapjául szolgáló *libido dominandi*, valamint a vele rokon kategóriák (*libido sciendi*, *libido academica*, *illusio dominandi*) bevezetése.

Mindazonáltal a megjelenése óta eltelt bő másfél évtizedben számos kritikai észrevétel megfogalmazódott a *Férfiuralom*mal kapcsolatban. (E kritikák túlnyomó részével egyetértek. Ha mégsem, azt külön jelzem.) Legtöbbször a könyv állításainak megfelelő empirikus alátámasztását hiányolják. Például így:

„A *Férfiuralom* empirikus megalapozását kizárólag a kabil társadalomról a hatvanas években gyűjt-

tött antropológiai adatok, valamint Virginia Woolf *Világítótorony* című regényének elemzése biztosítja. Bourdieu korábbi műveinek alaposságához képest a *Férfiuralom* eléggé fölszínesnek tekinthető. Terry Lowell, Bourdieu egyik szigorú kritikusa szerint »nem egyértelmű, mikor van szó a kabil társadalomról, mikor az egész mediterrán büszkeség- és szegénykultúráról, és mikor olvashatunk univerzális érvényű általánosításokat!«⁶

Kétségtelen: Bourdieu empirikus adatai (ahogy erre Toril Moi is utal⁷) szinte kizárólag az 1950–60-as években az algériai kabiloknál végzett kutatásaiból származnak, melyeket azóta nem frissített, nem vizsgált fölül. Emiatt Anne Witz a „kétséges dzsenderantropológia” művelőjének minősíti.⁸ Különösen hiányoznak a XX. század végi fejleményekkel kapcsolatos adatok és állítások; mellőzésük számottevően szűkíti az elemzés tág történelmi horizontját,⁹ pedig az adatok mellőzése szokatlan Bourdieu-nél, hiszen legjobb műveit¹⁰ éppen a finom kvalitatív és kvantitatív változók rafinált értelmezése jellemzi. Vagyis nem alaptalan a gyanú, hogy e művében kizárólag az előzetesen megalkotott tézisét alátámasztó érveket gyűjtötte össze.

A bírálatok következő csoportja a „determinizmus” és a „pesszimizmus” vádját fogalmazza meg, amely az egész életmű kritikai értelmezéseiben is gyakori. Egyesek szerint Bourdieu szinte „hiperfunkcionalista”, szélsőségesen strukturalista;¹¹ mások, némileg udvariasabban, ezt úgy fejezik ki, hogy a szerző „sokkal inkább elemében van, ha nem a társadalom változásának, hanem újratermelődésének sajátosságait kell elemeznie”.¹² Szemére vetik, hogy „túlhangsúlyozza a rend és a struktúra jelentőségét”,¹³ sőt egyenesen azt állítják, hogy elmélete „kiiktatja a társadalmi változás lehetőségét”:

„Bourdieu elemzéséből az következik, hogy igen nehéz, sőt szinte lehetetlen a radikális változások fogalmi megragadása, hiszen nem kevesebbet állít, mint hogy a patriarchális társadalmakban élő nők nem rendelkeznek az ehhez szükséges kognitív erőforrásokkal.¹⁴ Ez a következtetés azért is proble-

4 ■ Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*. Napvilág, Bp., 2000. 96. old. 5 ■ Uo. 100. old.

6 ■ Martin Wallace: A Disconcerting Brevity: Pierre Bourdieu's Masculine Domination. *Postmodern Culture*, 13 (2003), 3. szám. Az angol nyelvű szakirodalmi idézeteket saját fordításomban közlöm.

7 ■ Moi tanulmánya ugyan a *Férfiuralom* cikkváltozatára reflektál, de állítása érvényes a könyvre is. Toril Moi: Appropriating Bourdieu: Feminist Theory and Pierre Bourdieu's Sociology of Culture. *New Literary Theory*, 22 (1991) 4. szám, 1017–1049. old. Idézet: 1033. old.

8 ■ Anne Witz: Anamnesis and amnesia in Bourdieu's work: The case for a feminist anamnesis. In: Lisa Adkins – Beverly Skeggs (eds.): *Feminism After Bourdieu*. Blackwell, Oxford, 2004. 211–223. old. Idézet: 211. old.

9 ■ Janine Mossuz-Lavau: Dominants et dominées. *Le Magazine Littéraire*, 369. 1998. október

10 ■ Bourdieu Pierre: *La distinction*. Minuit, Paris, 1979.; uő: *La noblesse d'état*; uő: *Les règles de l'art*. Minuit, Paris, 1992.; uő: *La misère du monde*.

11 ■ Hans Joas – Wolfgang Knöbl: Between Structuralism and

Theory of Practice: The Cultural Sociology of Pierre Bourdieu. In: Simon Susen – Brian S. Turner (eds.): *The Legacy of Pierre Bourdieu*. Anthem Press, London, 2011. 1–33. old. Idézet: 25. old. Ez az állítás nyilvánvaló túlzás, hiszen Bourdieu főntebb említett kifinomult empirikus munkáiban messze túllép egy „hiperfunkcionalista” megközelítés sematikus értelmezési keretén.

12 ■ Sintomer in: M. Perrot – Y. Sintomer – B. Kraus – M. Duru-Bellat: *Autour du livre de Pierre Bourdieu, La domination masculine. Travail, genre et société*, 1 (1999) 1. szám, 208–213. old. Idézet: 209. old.

13 ■ Beverly Skeggs: Context and Background: Pierre Bourdieu's analysis of class, gender and sexuality. In: Lisa Adkins – Beverly Skeggs (eds.): *Feminism After Bourdieu*, 30. old.

14 ■ Bourdieu: *Masculine Domination*. Polity, Cambridge, 2001. 35. old.; Bourdieu: *Pascalian Meditations*. Polity, Cambridge, 2000. 170. old.

15 ■ Claire Chambers: Masculine domination, radical feminism and change. *Feminist Theory*, 6 (2005), 3. szám, 325–346. old. Idézet: 334. old.

matikus, mert kiiktatja a társadalmi változás és konfliktus esélyét, és nem számol azzal, hogy a változást éppen a radikális feministák patriarchátus elleni mozgalma indíthatja el.¹⁵

Megint mások szerint Bourdieu a dzsenderrendet oly mértékben doxikusnak ábrázolja, hogy az már szinte totalitáriusnak tűnik;¹⁶ ebből adódik kilátástalan pesszimizmusa is, hiszen ama szemlélet alapján, amely „az osztályegyenlőtlenségek folyamatos újratermelődését állítja előtérbe, nemigen képzelhető el, hogy a dolgok valaha is jobbra forduljanak”.¹⁷ Bridget Fowler (aki a brit feministák közül a legmegértőbb a bourdieu-i elmélettel) hangsúlyozza ugyan, hogy Bourdieu praxiselmélete nem totálisan determinista, hiszen végső soron a reflexió lehetősége mindig adott,¹⁸ de a *Férfiuralom*ról még ő is azt írja, hogy nem eléggé árnyalt, nem ragadja meg a patriarchátus átalakulásának egyes korszakait, és különösen fájó, hogy adós marad a kapitalista modernitás időszakában bekövetkező változások elemzésével.¹⁹

A bírálatok újabb csoportja kifogásolja, hogy Bourdieu nem hivatkozik a dzsenderkutatók szakirodalmára. „Van valami nagyon frusztráló ama könnyedségben – írja Wallace –, ahogy Bourdieu a feminista gondolati hagyomány egészét mellőzi.”²⁰ Egyes kritikusok szerint az

16 ■ Beate Kraus: Gender, Sociological Theory and Bourdieu's Sociology of Practice. *Theory, Culture & Society*, 23 (2006), 6. szám, 119–134. old.

17 ■ Joas-Knöbl: Between Structuralism and Theory of Practice, 29. old. Lovell megfogalmazásában ez így fest: „A feminista utópikus gondolkodás számos alternatívát kínál a társadalmi és intellektuális lét számára. Ezzel szemben Bourdieu társadalomról alkotott modellje nemigen nyújt ilyen alternatívákat, mivel többnyire kilátástalan pesszimizmus jellemzi: Terry Lovell: Thinking feminism with and against Bourdieu. In: Bridget Fowler (ed.): *Reading Bourdieu on Society and Culture*. Blackwell, Oxford, 2000. 27. old.

18 ■ Fowler álláspontjával szemben úgy gondolom, hogy Bourdieu praxiselmélete valóban igyekszik ugyan elkerülni a determinizmus csapdáját, ennek fő eszközeként azonban nem annyira az ágensek (ön)reflexivitását, hanem részben a habitusok által biztosított (korlátozott) improvizáció szabadságát, részben pedig a struktúra translációs reprodukciójának fontosságát hangsúlyozza.

19 ■ Bridget Fowler: Reading Pierre Bourdieu's Masculine Domination: Notes towards an Intersectional Analysis of Gender,

idézetek hiánya, az elnagyolt hivatkozások, a nem egyértelmű utalások miatt Bourdieu dolgozata elbukna a doktori képzés első évét követő vizsgán.²¹ Lovell pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy

„Julia Kristeva és Luce Irigaray mindössze egy közös lábujjzet erejéig bukkan föl a *Férfiuralom* 1990-es cikkváltozatában, ahol sommásan esszencialistáknak minősítettnek. Vagyis egy olyan jól ismert vád fogalmazódik meg velük szemben, amelyre korábban már születtek érdemi válaszok.²² De az 1998-as könyvből még ez a fonák hivatkozás is eltűnik.”²³

Megjegyzik, hogy ha egy domináns helyzetű – történetesen férfi – szociológus dzsender témájú munkájában szinte teljesen mellőzi a feminista, illetve dzsender-szakirodalom jelentős részét, s ezzel leki-csinyli a női cselekvők történelemalakító erejének jelentőségét, akkor nem csupán a történelmi folyamatokat láttatja torzán, hanem a férfiuralom fennmaradását is szolgálja.²⁴ Az ezzel kapcsolatos dilemmákat lényegre törően összegyűzi Beate Kraus:

„Mások – ez esetben a nők – nézőpontjának rekonstrukciója érdekében Bourdieu-nek alaposan át

kellett volna rágnia magát a feminista szakirodalmon, ami egyúttal azt is jelenthette volna, hogy

Culture and Class. *Cultural Studies*, 17. (2003), 3–4. szám, 468–494. old.

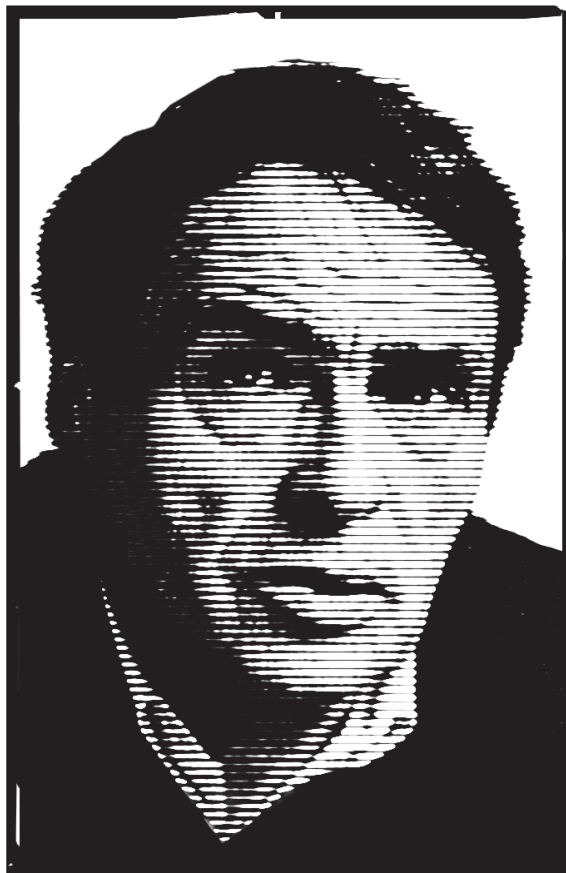
20 ■ Wallace: A Disconcerting Brevity: Pierre Bourdieu's Masculine Domination.

21 ■ Nicole-Claude Mathieu: Bourdieu et le pouvoir autohypnotique de la domination masculine. *Les temps modernes*, 1999. 604. szám.

22 ■ Elizabeth Grosz: *Sexual Subversion: Three French Feminists*. Allen and Unwin, Sydney–London, 1989.; M. Whifford: *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*. Routledge, London – New York, 1991.

23 ■ Lovell: Thinking feminism with and against Bourdieu, 44. old. Ha a *Férfiuralom* 1990-es cikkváltozatának hivatkozásait összehasonlítjuk 1998-as könyve hivatkozásaival, azt is láthatjuk, hogy a nyolc év alatt csökken a dzsender-szakértőkre és feminista szerzőkre hivatkozások száma, miközben az önreferenciák aránya növekszik.

24 ■ Rose-Marie Lagrave: La lucidité des dominées. In: Pierre Encrevé – Rose-Marie Lagrave: *Travailler avec Bourdieu*. Flammarion, Paris, 2003. 311–323. Idézet: 316–317. old.

feminista kollégáit is az értelmiségi mező »egyenrangú játékosainak« tartja. Ehelyett beírta azzal, hogy két határeset elemzésére korlátozza munkáját: a Kabíliaiban gyűjtött régi anyagára és arra, ahogyan Virginia Woolf leírja a brit polgári családot a XX. század elején. Nehéz fölfogni, hogy az a Bourdieu, aki más munkáiban hangsúlyozza a szimbolikus harcok és konfliktusok jelentőségét, miért nem foglalkozott kellő mélységben a dzsenderrend körül zajló szimbolikus harcokkal. [...] Vitathatatlan, hogy a férfiuralmat korlátozó intézmények kialakulása (például a nők szavazati jogának kiharcolása, a családi és polgári jog területén kivívott egyenlőség, az oktatási intézményekhez való azonos hozzáférés elérése, az »egyenlő munkáért egyenlő bér« elvének érvényesítése számos szektorban) mindenekelőtt a nőmozgalomnak és vezetői bátorságának köszönhető.²⁵

Való igaz: Bourdieu mindenekelőtt az állandóság fönntartásában érintett intézmények vizsgálatát kéri számon a feminista történetírásán, e retorikai fogással pedig lényegében lebecsüli a nőmozgalmakat és a rájuk reflektáló tudományos megismerést. Igényt tart még arra is, hogy meghatározza, mi a feminista történetírás dolga: „nem érheti be azzal, hogy feljegyzze a nők kizárását ilyen-olyan foglalkozásból, hivatalból; számot kell vetnie az újratermeléssel, a (foglalkozások, diszciplínák stb. szerinti) hierarchiákkal és az általuk kegyelt hierarchikus hajlandóságokkal” is.²⁶

Mindehhez hozzátehetjük: míg a *Férfiuralom* a feminista, nőtörténeti irodalom egy-két szerzőjére legalább minimálisan reflektál, a férfi- és maszkulinitáskutatás (*Studies on Men and Masculinities*) képviselőit teljesen figyelmen kívül hagyja. Pedig a hatvanas évektől kezdve az „atyák szociológiája”, vagyis az uralmi helyzetű, harmóniaelméleti szemléletű és jórészt konzervatív politikai irányultságú funkcionalizmust támadó kritikusok között már ott vannak azok a túlnyomórészt (új)baloldali fiatalemberek is, akik többnyire igyekeztek együttműködni a „patriarchátus” lebontására törekvő feministákkal. Az elkövetkezendő évtizedekben közülük többen egyetemi pozícióba kerültek, s a nyolcvanas években egymás után jelentették meg a témánk szempontjából fontos írásaikat. A kilencvenes évek végén, amikor a *Férfiuralom* sikerkönyv lett Franciaországban, már ezres nagyságrendű a férfikutatással foglalkozó könyvek és többeszes a férfi nemről (zömmel angolul) megjelenő cikkek száma. A XX. század végén, a XXI. század legelején, még Bourdieu halála előtt, egymás után jelennek meg a normáltudományos státusz legbiztosabb jelzői: a terület eredményeit summázó összefoglaló kiadványok és szöveggyűjtemények.²⁷

Bourdieu azonban figyelmen kívül hagyja a férfikutatásokat, a maszkulinitás pluralitásának és differenciálódásának vizsgálatát, olyan kulcskategóriák bevonásával, mint amilyen Connellnél a hegemon maszkulinitás, Brittanél a maszkulinizmus²⁸ vagy

éppen Whiteheadnél a maszkulin szubjektivitás. Amiképpen a *male bonding*, vagyis a férfiak között kialakuló kötődés és együttműködés különböző formáival és helyszíneivel (klubok, kocsmák, sportközösségek, katonaság) sem foglalkozik. Pedig ez a kutatási terület (mindenekelőtt John Tosh munkásságának köszönhetően) ma már intézményesült az angolszász társadalomtörténet-írásban és szociológiában. Ezért nem meglepő, hogy a *Férfiuralom* nagyon más irányba tart, mint a maszkulinitáskutatók munkái, hiszen a hegemon maszkulinitás dekonstrukcióját célzó férfikutatások lépten-nyomon éppen az ellentétét fejtik ki annak, amit Bourdieu a *Férfiuralomban* állít. Joggal föltételezhetnénk tehát, hogy a férfikutatások művelői kontármunkának tekintik a *Férfiuralmat* és – töviről-hegyire megcáfolják a benne kifejtetteket. Mégis hiába keressük a Bourdieu-vel vitázó érveket a *Studies on men and masculinities* legkülönbözőbb szerzőinél, hiába várjuk, hogy majd összeecsapnak a radikálisan szembenálló pozíciók képviselői, Bourdieu cáfolandóként sincs jelen a férfikutatások szakirodalmában.²⁹

ISKOLA, CSALÁD, ÁLLAM ÉS EGYHÁZ: AZ ÁLLANDÓSÁG INTÉZMÉNYEI?

Az eddig említett pontokban a szakma lényegében egyetért. Ugyanakkor nem találtam egyetlen olyan kritikai fejtegetést sem a *Férfiuralomról* (beleértve saját 2002-es cikkemet is), amely kellő hangsúllyal igyekezett volna cáfolni harmadik fejezetének – *Állandók és változók* – az iskoláról, a családról, az államról és az egyházzal tett állításait. Bourdieu azt írja:

„Az esszencializmust elkerülendő, kár tagadni azokat a tartós, állandó tényezőket, amelyek a történelmi valósághoz vitathatatlanul hozzátartoznak. Teendők az, hogy *feltárjuk a dehisztorizálás munkájának történetét*, vagy – ha így jobban tetszik – a férfiuralom objektív és szubjektív struktúráinak kitartó (újra)termelését a történelemben. [...] A tudományos kutatás nem korlátozódhat a női lét-helyzet változásainak leírására az idők során, sőt az is kevés, ha a nemek viszonyát vizsgálja különféle korokban: korszakról korszakra nyomon kell követnie a szereplők és intézmények, a család, az állam,

25 ■ Krajs: Gender, Sociological Theory and Bourdieu's Sociology of Practice, 123. old.

26 ■ Bourdieu: *Pascalian Meditations*, 90. old.

27 ■ Raewyn W. Connell: *Masculinities*. Polity, Cambridge, 1995.; Stephen M. Whitehead – Frank J. Barrett (eds.): *The Masculinities Reader*. Polity, Cambridge, 2001.; Stephen M. Whitehead: *Men and Masculinities: Key themes and new directions*. Polity, Cambridge, 2002.

28 ■ Arthur Brittan: *Masculinity and Power*. Blackwell, Oxford, 1989.

29 ■ Eltekintve Connellék 2005-ös cikkétől, amelyben egy rövid utalásban egyszerűen „lefunkcionalistázzák”, I. R. W. Connell – W. James Messerschmidt: Hegemonic masculinity. Rethinking the concept. *Gender and Society*. 19 (2005), 6. szám, 829–859. old. Hivatkozás: 844. old.

az egyház, az oktatás rendszerének adott helyzetét, mert ezek mindenkor más és más súllyal, más és más eszközökkel, de mindig közrejátszottak abban, hogy a férfiuralom viszonyrendszere úgyszólván kiragadtassék a történelemből.”³⁰

Kétségtelen, folytatódik az érvelés, hogy a nők társadalmi helyzete a XX. század második felében jelentősen megváltozott, és a férfiuralom már nem „magától értetődik”. A nők beléphettek a közép- és felsőoktatásba, következésképpen megjelenhettek a munkaerőpiac újabb és újabb szegmenseiben. Ezzel összefüggésben nőtt anyagi függetlenségük, kitolódott a gyermekszülés időpontja, alacsonyabb lett a házasságkötések és emelkedett a válások száma, új családszerkezeti formák jöttek létre, az új háztartási gépek megjelenésével csökkent a nőkre háruló háztartási munka terhe, vegyes családok alakultak ki; továbbá a szexualitás „új, nyilvános modelljei (például a homoszexualitás) a doxa megtörésének irányába hatnak”. Mindazonáltal, állítja Bourdieu, eme változások ellenére a nők a XX. század végén is elsősorban a gondozáshoz, ápoláshoz, oktatáshoz, szórakoztatáshoz, kommunikációhoz kötődő munkakörökben helyezkednek el, és sokkal nehezebben kerülnek hatalmi pozíciókba; a vezető gazdasági, politikai és hatalmi pozíciók elérhetetlenek számukra. Vagyis, fogalmazza meg a könyv alaptételét, a férfiak és a nők közötti strukturális szakadék fennmarad, mivel a nők „egy szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiaktól”.³¹

Vegyük akkor közelebről szemügyre a férfiuralom fennmaradásában és a „történelemből való kiragadtatásában” Bourdieu szerint kitéüntetett négy intézmény, az iskola, a család, az állam és az egyház szerepének történeti dinamikáját! Kezdjük az iskolarendszerrel, mivel a könyvben arról esik a legtöbb szó.³² Bourdieu azt tartja hangsúlyozandónak, hogy az iskola újratermeli a patriarchátus szemléletmódját:

„még ha megszabadult is az egyház befolyásától, váltig a patriarchális szemlélet [...] előfeltételezéseit közvetíti [...], szexuális felhanggal különböztetve meg iskolákat, fakultásokat »laza« és »kemény« – vagy az eredeti mítoszi intuícióhoz hívebben »szigorú diszciplinákat«, szakterületeket, vagyis létezmódokat és látásmódokat, énképeket,

30 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 90–91. old., kiemelések az eredetiben.
31 ■ Bourdieu: *La domination masculine*, 100. old. (saját fordításom: HM)

32 ■ Az „iskola” kifejezés a francia kiadás tárgymutatója alapján mindössze tíz oldalon fordul elő (Bourdieu: *La domination masculine*, 137. old.). Ha ehhez hozzávesszük az oktatással és az iskolarendszerrel kapcsolatos megjegyzéseket is (noha ezek a fogalmak nem szerepelnek a tárgymutatóban), illetve azt, hogy több mondatot ír az iskoláról, mint a másik három intézményről, úgy gondolom, jogos, hogy ezt tekintsük a szerző számára legfontosabb intézménynek a négy közül.

33 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 93. old., kiemelés az eredetiben.

34 ■ Bourdieu: *La domination masculine*, 138. old.

35 ■ Nançy J. Chodorow: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Új Mandátum, Bp., 2000.

képességekre, hajlamokra vonatkozó önértékeléseket...”³³

Rövid távú perspektívát választva lehet úgy érvelni, hogy a nők elsősorban a hagyományosan femininnek tekintett, gondoskodó szakmákban érvényesülhetnek, hogy bérük alacsonyabb a férfiakénál, és hogy a munkaerőpiac legtöbb szegmensében továbbra is a férfiak foglalják el a domináns pozíciókat. Hosszú távon és komplex történeti kontextusban viszont már komolyan vitatható, hogy a nyugati világban az iskola reprodukálná a nemek közötti különbségeket. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a tényről (amely olyannyira nyilvánvaló, hogy szükségtelennek érzem hivatkozásokkal alátámasztani), hogy míg a XIX. századot megelőzően csupán a felsőbb osztályok leánygyermekai részesülhettek éveig tartó, szisztematikus és személyre szabott magánoktatásban, addig a XIX. század végétől az alsóbb osztályok nőtagjai szintén megjelenhettek előbb a *közoktatás* alsó- és középszintjein, majd a XX. századtól a felsőoktatásban is.

Vagyis a hosszú távú szemléletben egyértelmű, hogy a nők ma már ugyanúgy jelen vannak az oktatási rendszer különféle szintjein és intézménytípusaiban, mint a férfiak. Mi több, a XXI. század hajnalán a fiatal korosztályokban magasabb iskolázatási rátával (és jobb tanulmányi eredményekkel), mint a férfiak. (Úgy gondolom, nem szükséges részletezni e jelenségnek a munkaerőpiacra és a háztartási munkamegosztásra gyakorolt hatását.) Másképpen fogalmazva: a nyugati világban az oktatási intézmények nemi összetétele az elmúlt két évszázadban radikálisan átalakult: míg egykor az iskolát szinte kizárólag férfiak lakták be (közülük kerültek ki a tanárok, a diákok és a segédszemélyzet tagjai is), addig mára az oktatási szféra minden tekintetben kétnemű lett: a nyugati világban a nemek közötti korábbi strukturális szakadék eltűnt. Következésképpen az iskola intézménye hosszú távon nem a férfiuralom állandóságát reprodukálja, hanem a nemek közötti hatalmi kiegyenlítődést szolgálja.

MI A HELYZET A CSALÁDDAL?

A könyv francia változatának tárgymutatója szerint a *család* fogalma 13 oldalon fordul elő,³⁴ ám az ezzel kapcsolatos idézetek jóval rövidebbek, mint az iskolát illetők. Eme intézmény kapcsán is fölmerül, hogy történetek változások (itt említi a szerző a fogamzásgátló technikák fejlődését, a házasságkötések számának csökkenését, a házasságkötés korának kitolódását, a válási ráta növekedését, az alternatív családformák létrejöttét, a háztartási munka gépesítését), ám fontosnak tartja hozzátenni, hogy „főleg a leginkább privilegizált társadalmi kategóriákban” – mivel a család esetében is az állandóság tényezői a fontosabbak. Chodorow³⁵ sokat idézett könyvére hivatkozva állítja:

„kétségkívül a családé a főszerep a férfiuralom és a férfivilágkép újratermelésében. A család nyújtja a nemek

szerinti munkamegosztás és e megosztottság legitím, jogilag szavatolt, nyelviileg intézményesedett formáinak korai tapasztalatát.”³⁶

Sajnálatos módon e nagyhangú állítás az *egyetlen* mondat az egész könyvben arról, mi a család szerepe a férfiuralom újratermelésében.³⁷ Ezért talán nem megalapozatlan úgy fogalmazni, hogy a család és a férfiuralom kapcsolatáról kialakított bourdieu-i kép tendenciózus és elnagyolt, noha könyvtárnyi szakirodalom állt a rendelkezésére. Anélkül, hogy belemerülnek a téma részleteibe, vázlatosan csak a jelen kontextusban leginkább releváns irányzatra, a mintegy fél évszázada tevékeny érzelemtörténeti vizsgálódásokra (*sentiments approach*) utalok, melynek képviselői (mindenekelőtt Philippe Ariès, Edward Shorter, Lawrence Stone) azt bizonyították be, hogy a XVII. század előtt a házasság még elsősorban gazdasági, termelési és utódnemzési egység, ahol a nem a szaporodást szolgáló szexuális aktus bűnnek számított. A házasság célja elsősorban a tulajdon és a társadalmi pozíció generációk közötti átörökítése volt. A mai értelemben fölfogott nukleáris család nem létezett. A XVII. századot követően azonban fontos *változások* kezdődnek. Philippe Ariès közismert munkája szerint³⁸ az arisztokrata és magasabban iskolázott családokban fokozatosan átalakulnak a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök: külön ruhákat, játékokat, olvasmányokat, oktatási és pedagógiai programokat készítenek számukra, ezáltal megalapozva egy új, elkülönülő életciklust, a „gyermekkor”. Mindez magával hozza a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok bensővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységek kialakulását is.

Ezzel párhuzamosan növekszik a feleség és a gyermekek autonómiája: az intimszférára is mindinkább kiterjedő jogszabályok korlátozni igyekeznek a család-fő lehetőségeit agresszív kérésére, és védik a nők és gyermekek jogait. E folyamat részeként az intimszféra fölértékelődik: a férfiak egyre több időt töltenek otthon, a feleségük társaságában. „Ami a nukleáris családot alapvetően különbözteti meg a nyugati társadalom egyéb létszféráitól – írja Shorter –, az a sajátos szolidaritásérzés kialakulása, melynek köszönhetően az egy háztartásban élők elkülönülnek környezetüktől.”³⁹ „A jó anya(ság) a modernizáció terméke. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek két évesnél fiatalabb gyermekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmak a kisgyermek jóllétét minden más tényező elé helyezik” – mutat rá sokat hivatkozott művében a család átalakulásának egyik kulcsfontosságú elemére Edward Shorter.⁴⁰ Az „anyaság föltalálása”⁴¹ és az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása oda vezet, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségéből adódóan tesz szert növekvő legitimitációra. Ennek indikátora, hogy az anyasága révén definiált nő a XIX. században sok helyütt – alanyként

és tárgyként egyaránt – a népesedési viták főszereplője lett. Mindezt joggal értelmezhetjük a női cselekvők relatív hatalmának növekedéseként.

A jelen összefüggésben ebből mindenekelőtt az a fontos számunkra, hogy a XVII. század előtt a családban érvényesülő patriarchális (atyai, férji és bátyi) uralmat még szinte semmi nem fékezi: a háztartásfő nem csupán az anyagi kérdésekben dönt teljhatalmúan, hanem – korlátozó jogszabályok híján – az alárendeltek jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos ellenőrzés, valamint a kényszerítés és a fizikai erőszak alkalmazása is az eszköztárába tartozik. A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével azonban a családi élet centruma – Mary Ryan találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el”.⁴² És noha kétségtelen, hogy továbbra is a férfi a háztartás feje, a mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben az érzelmi kötelékek erősödése egyértelműen oldja a patriarchális uralom merevségét. Vagyis a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai strukturális értelemben együtt mozognak, és alapvetően átalakítják, fölülírják a patriarchális uralom korábbi mintázatait, csökkentve erejét, kizárólagosságát és megkérdőjelezhetetlenségét. Következésképpen *a nemek viszonyát illetően hosszú távon a család nem az állandóság, hanem a változás intézményének tekinthető.*⁴³

A szerző szerint a dehistorizálás munkájában és a férfiuralom fönntartásában meghatározó szerepet játszó harmadik tényező az állam, mely a tárgymutatásban 9 említéssel szerepel.⁴⁴ Ennek kapcsán így fogalmaz:

„[az állam...] a magánpatriarchátus előírásait, rendelkezéseit jóváhagyja, és megtetézi a nyilván-

36 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 92. old. (Az én kiemelésem: H. M.)

37 ■ A családra vonatkozó további két összefüggő mondat, melyben az *American Psychologist* egyik 1977-es cikkére hivatkozik (*Changes in Family Roles, Socialization, and Sex Differences*) nem az állandósággal, hanem a „családi szerepek” változásával foglalkozik (Bourdieu: *Pascalian Meditations*, 96. old.).

38 ■ Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál*. Ford. Csáková Mihály és Szapor Judit. Gondolat, Bp., 1987.

39 ■ Edward Shorter: *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York, 1976. 205. old.

40 ■ Uo. 168. old.

41 ■ Ann Dally: *Inventing Motherhood*. Burnett, London, 1982.; Elisabeth Badinter: *A szerető anya*. Ford. Szekeres András. Artemisz, Bp., 1999.

42 ■ Mary Ryan: *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981. 102. old.

43 ■ A strukturális átalakulások egymásra hatásának következtében a magánélet, az intimitás és a szexualitás szféráiban is radikális változások történnek – melyekkel könyvében Bourdieu nemigen foglalkozik. (A szexualitással kapcsolatban a tárgymutató 9 említést tüntet föl, az „intimitás” fogalma nem szerepel az indexben.) E tárgykörben fontos referencia Anthony Giddens könyve (*The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity, Cambridge, 1992.): ebben a szerző azt az új „érzelmi rendet” állítja érdeklődése középpontjába, amelynek a modern Nyugat történetében meghatározó szerepe volt a férfiak és a nők közötti (hatalmi) viszonyok kiegyenlítésében. Giddens a „romantikus szerelem ethosza” fogalom bevezetésével a XVIII. század második felétől megjele-

nos patriarchátus előírásaival és rendelkezéseivel. Ezek áthatják az intézményeket, amelyek az otthon kötelékének hétköznapijait hivatottak vezényelni és rendezni. A paternalista, parancsuralmi rezsimekkel (Pétain Franciaországa vagy Franco Spanyolországa) [...] a modern államok nem említhetők ugyan egy lapon, de a családjogban és kiváltképpen a polgári jogállás szabályozásában ezek is maradéktalanul érvényesítik a férficentrikus felfogás alapelveit. S az állam *lényegi* sandasága nagyrészt abból következik, hogy már szervezetével is tovább örökít, szembeállítva a finanszírozó és a költséző minisztériumokat, paternalista, családcentrikus, gyámkodó jobbját és szociális fogékonyágú balját, férfi és nő archetipikus kettősségét foganatosítva.⁴⁵

Bourdieu nem tesz különbséget – többek között – a XX. század közepének jobboldali, autoriter államai, valamint a XX. század végének baloldali, szociáldemokrata „gondoskodó” államai között. Miképpen azt sem tartja fontosnak, hogy reflektáljon, mondjuk, az olasz vagy a svéd állami struktúrák között fönnálló történelmileg-kulturális meghatározott különbségekre. Emellett azt sem veszi figyelembe, hogy az állam funkciói hogyan kapcsolódnak hosszú távon az általa említett egyéb konzerváló intézményekhez, a családhoz, az iskolához vagy az egyház(ak)hoz. Pedig számos nagy narratíva állt volna rendelkezésére. Ezek közül most egyet, a számomra legkedvesebbet és a jelen kontextusban különösen jól alkalmazhatót említek: Norbert Elias civilizációelméletét.

A *civilizáció folyamatában*, amely egyszerre szocio- és pszichogenetikusan vizsgálódás, Norbert Elias⁴⁶ szisztematikus tárgyalja az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségeket, és ennek érdekében kidolgoz egy hosszú távú változá-

nő attitűd- és értékrendszere utal, amely azon a meggyőződésen és tapasztalaton alapul, hogy kívánatos és lehetséges tartós érzelmi kapcsolatot kialakítani a házastársak között. Ez az ethosz kétségkívül az intimszférában jelöli ki, s ily módon korlátozza ugyan a nő helyét, elterjedése ugyanakkor forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában, mivel egy korábban nőkhöz kötődő viselkedési és érzelmi minta elsajátítására készíteti a férfiakat. Következésképpen, érvel Giddens, a romantikus szerelem ethosza joggal fogható föl aktív és radikális szembeszegülésként a modern társadalom „férfiasságával” szemben.

44 ■ Bourdieu: *La domination masculine*, 138. old.

45 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 94–95. old.

46 ■ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. [1939] Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1987. Vö. Wessely Anna: *Uralom és önuralom. BUKSZ 2* (1990), 1. szám, 6–14. old.

47 ■ Manuel Eisner: Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice*, 30 (2003), 83–142. old.; Ted Robert Gurr: Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. In: Michael Tonry – Norval Morris (eds.): *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Vol. 3, University of Chicago Press, Chicago, 1981.

48 ■ Elias: *A civilizáció folyamata*, 402–503. old.

49 ■ Bourdieu: *La domination masculine*, 137. old.

50 ■ „[l’]Église [...] inculque (ou *inculquait*) explicitement une morale familialiste” – fogalmaz az eredetiben Bourdieu (*La domination masculine*, 92. old.; az én kiemelésem: H. M.), ezáltal éppen a lényegét, a múlt időt téve zárójelbe. Ez a zárójel leleplezi, hogy a jelen és a múlt össze lett mosva, a történelmi dimenzió ki lett iktatva.

sok megragadására alkalmas makroszintű magyarázó elméletet, amelyet a megírása óta empirikusan is alátámasztottak.⁴⁷ Eszerint az erőszakkontroll egyéni internalizációja néhány meghatározó társadalmi intézmény megszilárdulására vezethető vissza. Ezek közül legfontosabb az állami erőszak- és adómonopóliumot kialakító abszolutista monarchiák megszületése, továbbá a városfejlődés és az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek kikristályosodása. Elias egyaránt foglalkozik a népesség növekedésével, a terjeszkedő célzatú keresztes hadjáratok következtében kitágult társadalmi tér egyre összetettebbé válásával, az úthálózat, a kereskedelem és a városfejlődés sajátosságai. Vizsgálja a társadalom befelé terjeszkedését: a munka, a piacok és a pénzgazdálkodás differenciálódását, a technológiai fejlődés jelentőségét.⁴⁸

A XVI–XVII. századtól kezdve, érvel Elias, a mind bonyolultabb kölcsönös függőségi viszonylatoknak köszönhetően a harci tevékenységre szakosodott, feudális lovagi társadalom fokozatosan egy békésebb, „pacifikált” udvari társadalommá alakul: az „erőszakot kaszárnnyákba zárják”. Ily módon az udvari viselkedés szabályai, normái egyre kifinomultabbak, erőszakmentesebbek, egyszóval civilizáltabbak lesznek. Mindennek jellemző példája, hogy a nemesurak egymás elleni, életre-halálra szóló harcait fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl. Elias megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvedélymentes önuralom” bensővé tétele következik. A későbbi évszázadokban azután ezek a civilizált viselkedési minták (amelyek par excellence formájukban a francia királyi udvarban kristályosodnak ki) a vigyázó szemüket Párizsra vető királyi és fejedelmi udvarokon keresztül eljutnak Európa valamennyi régiójába, és fokozatosan leszivárognak az alsóbb társadalmi csoportokba is. Ez az a tág társadalmi kontextus, amelyben értelmezi azokat a strukturális kényszereket, amelyek internalizációja következtében az európai nemes férfiak kedvük szerint és következmények nélkül gyilkoló, kardforgató lovagokból szóforgató udvari nemesekké, majd bürokrata hivatalnokokká válnak. Következésképpen a *nemek viszonyát illetően hosszú távon az állam nem az állandóság, hanem a változás intézményének tekinthető.*

Végül lássuk, mi a helyzet az *egyházzal!* Eme intézménnyel kapcsolatban három összefüggő mondat található a könyvben (a francia kiadás tárgymutatója alapján az „egyház” fogalma hat oldalon bukkán föl⁴⁹):

„Az egyház, ahol meghatározó a papság mélységes antifeminizmusa, sietve megrója a női szemérem mindenfajta csorbulását, például a ruházatkodásban, és felkent tovább éltetője a nők és a nőiség peszsimista beállításának, nyíltan ápolja (vagy ápolta) a családcentrikus erkölcsöt,⁵⁰ amelyet mindenes-tül a patriarchális értékítélet ural, mint amilyen a

nők eredendő alsóbbrendűségének dogmája. Ezen túl közvetettebben is hat a tudattalan történelmi struktúráira, egyebek közt a szent szövegek, nemkülönben a liturgia, sőt a vallási tér és idő szimbolikáján keresztül.”⁵¹

Mondandóját három szakirodalmi hivatkozással támasztja alá, amelyek mindegyike kizárólag a katolicizmus egy-egy vonatkozásával foglalkozik.⁵² Ezek az esetleges referenciák nyilvánvalóan nem alkalmasak a katolikus egyház, illetve a katolicizmus történelmi dinamikájának vázlatos érzékeltetésére sem, miképpen a négy-öt évszázaddal ezelőtti állapotokra vonatkozó utalás sem tekinthető bizonyító erejűnek, amennyiben az egyháznak a férfiuralom fönntartásában játszott szerepéről kívánunk érvényes állításokat tenni. Nyilvánvaló, hogy itt rendkívül összetett jelenséghalmazról van szó, hiszen az elmúlt évszázadokban a római katolikus egyház is rengeteget változott Európában. Ráadásul más és más hangsúlyokat és jelenségeket kellene előtérbe állítani, ha mondjuk az olasz, az ír vagy a lengyel katolikus egyház egyes történelmi formációival foglalkoznánk. És akkor ehhez társul még a reformációval kezdődő hatalmas változássor, mely a katolicizmus–protestantizmus opozíció mellett fölszínre hozza a különböző protestáns egyházak közötti szakadások és distinkciók problémakörét is.

Egyértelmű ugyanis – csupán taláalomra említve a példákat –, hogy a finn evangélikus, a brit anglikán vagy a német kálvinista egyház között ég és föld a különbség történelmi dinamikájukat illetően – mely tényezők mind-mind az egyes egyházak adott társadalmi struktúra iránti komplex viszonya révén volnának megragadhatók. Sajnálatos módon azonban Bourdieu még említés szintjén sem reflektál a reformáció és a vallásháborúk következtében előálló társadalmi viszonylatok hosszú távú dinamikájára, illetve arra a könyvtárnyi szakirodalomra, amely megvilágíthatná az összefüggéseket a protestáns etika, az e világi aszkézis, az egyház belső differenciálódása, a kialakuló kapitalizmus, valamint a racionális versengést inkorporáló intézmények és a férfiuralom történelmi variációi között. Max Weber neve is csupán egyszer szerepel a könyvben – egészen más kontextusban.

Mindazonáltal elmélyültebb elemzés híján is egyértelmű, hogy a Bourdieu említette négy intézmény közül még leginkább a keresztény egyházak kapcsán lehetett volna megalapozott érveket találni amellett, hogy – minden változásuk és belső differenciálódásuk dacára – hosszú távon a férfiuralom újratermelődését, illetve konzerválását szolgálják. Óvatosabban fogalmazva: a négy intézmény közül az egyház az, amelyben a nők egyenjogúsítását szolgáló erőknek mindmáig a legszámottevőbb ellenállásra kell számítaniuk. Ugyanakkor természetesen egy ilyen komplex elemzésben nemcsak azt kellene figyelembe venni, hogy a keresztény egyházakon belül a férfiuralom ereje hosszú távon azért mégiscsak csökkenő tendenciát mutat, hanem azt is, hogy a

szekularizálódó modernitás föltételei között a négy intézmény közül az egyház az, amelynek társadalmi befolyása az idő múlásával párhuzamosan a leginkább csökkent.

A FÉRFIURALOM TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

„A nemek közötti viszonyok történetének *igazi tárgya* [...] az egymást követő strukturális mechanizmusok [...] és stratégiák kombinációinak vizsgálata, amelyek az intézményeken és az individuális ágenseken keresztül, igen hosszú történelmi folyamat során, olykor valódi vagy látszólagos változások révén, fönntartották a nemek közötti uralmi viszonyok struktúráját.”⁵⁴

Kérdés, elfogadhatóak-e Bourdieu fönti állításai. Véleményem szerint nem. Azt az álláspontot még tarthatónak vélem ugyan, hogy a kabil parasztok által reprezentált premodern társadalmaktól a Bloomsbury-körön keresztül a XXI. századi viszonyokig valamennyi említett formációban *föllelhető* a férfiuralom korokon, társadalmi csoportokon és gazdasági viszonyokon átívelő elemei. Vagyis elvileg jogosnak tartom azt a törekvést, hogy a kutató a történelmi folyamatok vizsgálata során a változás tényezői mellett igyekezzék az állandóságot fönntartó erőket

51 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 92–93. old.

52 ■ Az egyik a spanyol egyház „vezeklő ethoszával”, a másik a francia misztikusnőkkel, a harmadik pedig a XVI. századi egyházi nőábrázolással foglalkozik. Eme utolsó könyvből lábjegyzetben közöl egy idézetet is, amelyben az a nem különösebben meglepő állítás fogalmazódik meg, miszerint a XVI. századi egyházi könyveket és prédikációkat nem nők, hanem férfiak készítették (Bourdieu: *Férfiuralom*, 93. old.).

53 ■ „Le véritable objet d'une histoire des rapports entre les sexes...” (Bourdieu: *La domination masculine*, 91. old.; az én kiemelésem és fordításom: H. M.)

54 ■ Uo.

55 ■ Bourdieu: *La domination masculine*, 89. old. Az én fordításom: H. M.

56 ■ Bourdieu: *Férfiuralom*, 102. old.

57 ■ Pl. Bourdieu: *La distinction*; uő: *Les règles de l'art*. Editions de Seuil, Paris, 1992. Magyarul: *A művészet szabályai*. Ford. Seregi Tamás. BKF, Bp., 2013.

58 ■ Bourdieu: *La distinction*. Megjegyzendő, hogy ez a tétel már első könyvében (*Sociologie de l'Algérie*, PUF, Paris, 1958.) is fölmerült, ahol például az egyik fejezet címe *La permanence par le changement* [Állandóság a változásban].

59 ■ Erről bővebben I. Hadas: A libido academica narcizmusa. Ha a vizsgálati tárgy társadalmi kontextusát tágabban definiálnánk, Bourdieu-nél meggyőzőbben is kiterjeszthetnénk a translációs reprodukció tézisést. Folytatva gondolatmenetét, miszerint a nemek közötti hatalmi viszony változásai elsősorban a felsőbb osztályokat érintik, amellett is érvelhetnénk, hogy a nőkkel szemben érvényesülő férfiuralom a XX. század utolsó harmadától kezdődően túllép a nemzeti kontextuson, áttevődik a nemzetközi szintre, és a Globális Észak – Globális Dél konfliktusaként fogalmazódik meg (Arlie Russell Hochschild – Barbara Ehrenreich [eds]: *Global Women. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. Henry Holt and Company, New York, 2004). Bourdieu azonban ezt a globális dimenziót nem veszi figyelembe.

60 ■ Anne Cova: French feminism and maternity: theories and policies 1890–1918. In: Gisela Bock – Pat Thane (eds.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*. Routledge, London – New York, 1991. 119–137. old. ltt: 119–120. old.

is figyelembe venni. Hajlok azon állítás elfogadására is, amely szerint a változások főleg a felsőbb társadalmi csoportokban történnek. (Ám – éppen Bourdieu *Distinction*-jának szellemében! – szükségesnek tartom hozzátenni: a felső osztályokban kikristályosodó és legitimé váló normák, megkülönböztetések, izlésformák és életvitelminták előbb-utóbb leszivárognak az alsóbb társadalmi osztályok körébe is!) Bourdieu ama teoretikus megfontolását pedig, mint már említettem, kulcsfontosságúnak ítélem, hogy a habitusok elválaszthatatlanok a struktúráktól, vagyis hogy a társadalmi praxis és hexis vizsgálatok figyelembe kell venni a (dzsender)habitusokat is.

Azt az elképzelést azonban elfogadhatatlannak tartom, amely a dzsendersajátosságok *rendkívüli* autonómiáját tételezi:

„Valóban meglepő szembesülni a nemi struktúráknak a gazdasági struktúrákkal, a reprodukciós módoknak a termelési módokkal szembeni *rendkívüli autonómiájával*; évszázadokon, gazdasági és társadalmi különbségeken átívelően az osztályozó sémáknak lényegében ugyanaz a rendszere létezik antropológiai értelemben egymástól szélsőségesen távoli pontokon: Kabília hegyi parasztjainak és Bloomsbury angol nagypolgárainak közegében.”⁵⁵

Véleményem szerint téves az a tétel, miszerint a „habitusok állandósága a nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandóságának egyik legfontosabb tényezője”.⁵⁶ Ez az állítás nem csupán logikailag tarthatatlan (hiszen ha a habitusok elválaszthatatlanok a struktúráktól, akkor a struktúra változásainak óhatatlanul a habitusok változásával is kell járniuk), hanem ellentmond a bourdieu-i elemzői praxisnak is, hiszen a szerző számos kiváló empirikus munkájában maga bizonyítja, hogy a makrostruktúra vagy a mező struktúrájának változásai mennyire szervesen fonódnak össze az ágensek csoportjai habitusának változásaival.⁵⁷ Következésképpen metodológiai és episztemológiai értelemben egyaránt tarthatatlannak vélem azt az eljárást, amely egy adott történelmi folyamat „igazi tárgyaként” *elsősorban* a viszonyok változatlanságát szolgáló sajátosságokat kívánja a vizsgálat fókuszába állítani. Bourdieu azonban sajnos pontosan ezt teszi, így csupán egy *módszertani trükk* révén képes azt állítani, hogy miközben a gazdasági és társadalmi struktúrák változnak, a férfiuralom által meghatározott dzsenderstruktúrák állandók maradnak.

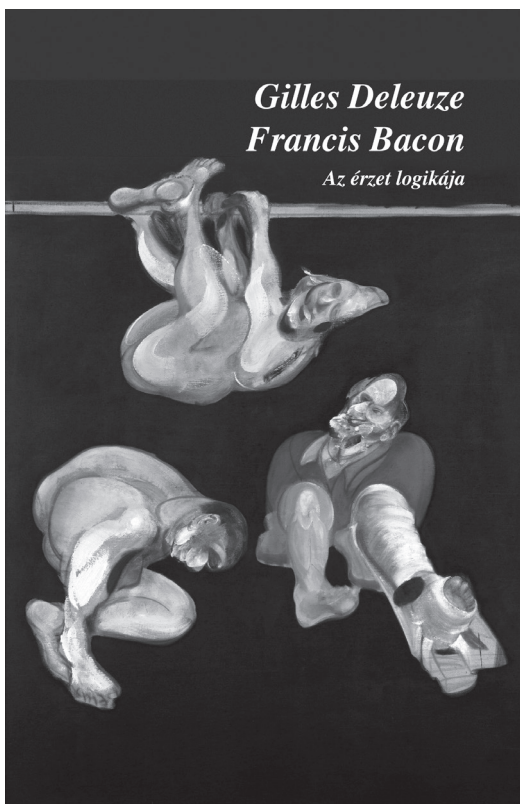
E módszertani trükk lényege, hogy az elemző egyes viszonylatok esetében a változást állítja a fókuszba, míg más struktúrákban az állandóságra koncentrálna. Vagyis az áramló folyót nem egy másik áramló folyóhoz, hanem a vízparti sziklához hasonlítja. Következésképpen jogosan merülhet föl vele szemben a gyanú, hogy munkáját nem a megfigyelt empirikus összefüggések logikája, hanem egy előzetesen megkonstruált koncepció legitimációjának, illetve illusztrációjának szándéka vezérli. Bourdieu

manipulatív módon érvel, amikor utal ugyan a változások bizonyos elemeire, ám anélkül, hogy érdemi összehasonlító adatokkal operálna. Egy ilyen trükkös tárgykonstrukció alapján viszont sajnos nem folytatható érdemi vita arról, hogy fönmarad-e vagy sem a XX. század végére a különbség férfiak és nők között, hiszen mindig találhatunk kontextusukból kiragadott érveket akár a férfiuralom állandósága, akár annak változékonysága mellett.

Amikor Bourdieu a „struktúra erejéről”, a nőket a férfiktól elválasztó „szimbolikus negatív koeficiensről” értekezik a *Férfiuralomban*, lényegében *paradigmaexpanziót* hajt végre, hiszen nem tesz mást, mint hogy a társadalmi osztályok translációs reprodukciójával kapcsolatban a *Distinctionban*⁵⁸ kifejtett tézisét a nemek közötti viszonyra vonatkoztatja. E tézis szerint a társadalmi osztályok azonos irányba mozognak, ám a közöttük lévő távolság állandó marad – vagyis a társadalmi különbségek strukturálisan eltolódnak, áthelyeződnek.⁵⁹

Az egységesen alkalmazott, hosszú távú társadalmi történelmi perspektíva pedig jól láthatóvá tenné, hogy a korábbi évszázadokhoz képest a nő strukturális társadalmi pozíciója egyértelműen az emancipációs irányába tolódik el Európában; fokozatosan a történelem színpadára lép a női ágens, aki sok mindent el is ér az általa megfogalmazott követelésekből. A bismarcki Németország katonai fenyegetésétől tartó Franciaországban például, ahol a népességcsökkenés a XIX. században kritikus méreteket ölt, a *dépopulation* jelensége egyfajta „társadalmi pestis-ként” jelenik meg a közéleti vitákban. E morális pánik alapja, hogy míg 1800-ban Franciaország Európa legnépesebb országa, addig 1914-re lakosságát tekintve már csak az ötödik helyet foglalja el. A népességcsökkenés miatt sokak által kárhóztatott feministák egyes képviselői a születésszám-csökkenésből fakadó demográfiai veszélyekben kiváló hivatkozási alapot találnak arra, hogy az anyaság jelentőségének kiemelése révén a nők általános jogiért harcoljanak. Az „egyenlőséget a különbözőségben!” jelszavát zászlajára tűző nőemancipációs mozgalom egyik vezetője, a *Journal des femmes* felelős szerkesztője, Maria Martin 1896-ban így foglalja össze követeléseiket: „Ha gyerekeket akartok, tanuljátok meg tisztelni az anyákat!”⁶⁰ Természetesen a nyugati nőemancipáció szoros kapcsolatban áll a modernitás egyik legfontosabb sajátosságával, a jövőirányult változás beteljesülésének potenciáljával. Ha tetszik, a nőmozgalom és a nőemancipáció sikere az egyik legkésebb bizonyítéka a modernitás lényegét alkotó változási potenciálnak. A történelmi makroperspektíva ezenkívül azt is föltárja előttünk, hogy nem csupán strukturális homológia, hanem tényleges kölcsönhatás is fennáll az arisztokráciával szemben föllépő polgárság, valamint a patriarchátussal szemben függetlenségi harcot vívó nőmozgalom között.

Vagyis ha nem ideológiai prekonceptiók, hanem egységesen alkalmazott történelmi szempontok alap-

Kafkaéhoz hasonlóan a gerincoszlop Bacon számára sem más, mint egy kard a bőr alatt, amit egy hóhér csúsztatott egy ártatlan alvó testébe.

Gilles Deleuze (1925–1995)

Az Atlantisz Könyvkiadónál
megjelent Deleuze-kötetek:

Proust (2002)

A bergsoni filozófia (2010)

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház

Tel.: (36 1) 267 6258

E-mail: atlbook@t-online.hu

www.atlantiszkiado.hu

ján konstruáljuk meg tárgyunkat, és a nyugati társadalmak dzsenderviszonylatainak elemzését beillesztjük a hosszú távú, komplex társadalmi függőségek figurációinak történelmi összefüggésrendszerébe, akkor Bourdieu tézisével szemben arra a következtetésre juthatunk, hogy *a férfiuralom nem univerzális érvényű, hanem strukturális súlya és jellege az évszázadok során alapvetően átalakul*. A családdal, állammal és oktatással kapcsolatban főntebb idézett forrásokból kiindulva megfogalmazható a tézis, miszerint a hegemon maszkulinitásformák sajátosságait és a férfiuralom mibenlétét illetően a XVII. század környékén számottevő strukturális változások kezdődnek Európában: a harcos, lovagi, ősi *libido dominandin* alapuló maszkulinitás helyét fokozatosan egy versengő, átpsziologizált, pacifikált maszkulinitás veszi át,⁶¹ amely a nyilvános és intimszférát egyaránt áthatja,⁶² és amelynek a későbbiek során további alvariációi alakulnak ki. Más szóval: a becsületalapú maszkulinitás megfékeződik, és a vadászó, párbajozó, kardforgató harcosból (a *noblesse d'épée*-ből) fokozatosan taláros nemes (*noblesse de robe*) lesz. Megint más szóval: hosszú távon a maszkulin habituális centrum a fizikai erőszak késztetése által meghatározott társadalmi gyakorlat helyett fokozatosan a versengés és a szimbolikus erőszak praxisa köré szerveződik. Sajnálatos, hogy a struktúra állandóságát és a szimbolikus formák jelentőségét a *Férfiuralomban* túlhangsúlyozó Bourdieu figyelmét elkerülte ez az alapvető történelmi változás. □

61 ■ E terminológia jól érzékelhetővé teszi, hogy Elias opus magnumát a történelmi férfikutatások egyik alapműveként is olvashatjuk.

62 ■ Elias: *A civilizáció folyamata*; Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Helikon, Bp., 2003.; uő: *Erőszakkontroll és intimítás*. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, 2014. 2. szám, 97–123. old.